

Discovering the Semantic Network of the Three Concepts of Indulgence, Forgiveness, and Forgiveness in the Holy Quran

Mohammad Javad Norouzi Eghbali¹ , Hasan Saeidi²

¹ PhD student in Islamic Ethics Teaching, Faculty of Theology and Religious Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (**Corresponding Author**).

m_norouzieghbali@sbu.ac.ir

² Department of Religions and Mysticism, Faculty of Theology and Religious Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. h-saeidi@sbu.ac.ir

Abstract

Introduction: This study aims to analyze and reconstruct the semantic network of three key Qur’anic terms: ‘Afw (pardon), Ṣafḥ (overlooking), and Ighmāḍ (forbearance/leniency). Although these concepts are semantically related, each possesses a distinct position and function in the ethical structure of the Qur’an. Using lexical semantics grounded in the Izutsuan approach, the research explores how these terms operate through semantic components, collocations, paradigmatic relations, and conceptual fields.

Findings: Findings indicate that ‘Afw is deeply associated with attributes such as iḥsān (benevolence), ḥilm (forbearance), and ghufṛān (forgiveness), and stems from conscious inner virtue—typically enacted in a context of authority and with reformative intent. Ṣafḥ refers to respectful turning away without punitive action, suggesting dignified restraint. Conversely, ighmāḍ denotes an intentional “closing of the eyes” to faults, potentially motivated by fear, generosity, or affection, and often manifests without confrontation.

Discussion: The semantic distribution of these terms across various Qur’anic verses demonstrates their role in different moral, social, and pedagogical contexts. Furthermore, the study reveals their interconnectedness with related terms such as tawba (repentance), raḥma (mercy), faḍl (grace), ‘iqāb (punishment), and jazā’ (recompense), all of which form an extended conceptual field central to the Qur’an’s ethical discourse. Employing both micro-level (componential analysis) and macro-level (field mapping) perspectives, the research proposes a systemic model of Qur’anic forgiveness semantics. The study also incorporates exegetical and lexical sources—including Mufradāt (Ragheb), Majma’ al-Bayān (Tabarsi), and Tafsīr al-Mīzān (Tabataba’i)—to contextualize and differentiate the nuances of these concepts. Ultimately, this paper underscores that semantic network

Cite this article: Norouzi Eghbali, M.J. & Saeidi, H. (2025). Discovering the Semantic Network of the Three Concepts of Indulgence, Forgiveness, and Forgiveness in the Holy Quran. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 1(1), p. 221-242. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2025.239829.1007>

Received: 2024/10/26 ; **Received in revised form:** 2024/11/28 ; **Accepted:** 2024/12/23 ; **Published online:** 2025/04/09

Article type: Research Article

jiethics.sbu.ac.ir

analysis offers a robust tool for uncovering the Qur'an's ethical system and deepening understanding of its foundational moral logic.

References

- Abū al-Mas'ūd, M. al-'Imādī (n.d.). *Irshād al-Aql al-Salīm ilā Mazāyā al-Qur'ān al-Karīm*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Āl Sa'dī, A. b. N. (1988). *Tafsīr al-Karīm al-Rahmān*. Beirut: Maktabat al-Nahḍah al-'Arabīyah. [in Arabic]
- Ālūsī, S. M. (1917). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah. [in Arabic]
- 'Askarī, Ḥ. b. A. (1980). *Al-Furūq fī al-Lughah*. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdah. [in Arabic]
- Āzarnooosh, A. (2009). *Contemporary Arabic-Persian Dictionary*. Tehran: Nashr-e Ney. [in Persian]
- Dehkhodā, A. (2001). *Lughatnāme* (Vol. 1–20). Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Dehqānpūr, A.; Bakhshī, Zh. (2014). *Semantics of Ihsān (Benevolence) in the Quran*. *Research Journal of Quranic Teachings*, 5(17), 61–83. [in Persian]
- Dhahabī, M. H. (2009). *Al-Tafsīr wa al-Mufasssīrūn*. Beirut: Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Enteshārī, Z. (2016). *A New Approach to Moral Virtues (Forgiveness, Overlooking, and Pardon) from the Perspective of the Quran and Narrations*. *Kawsar Quranic Journal*, 57, 141–160. [in Persian] <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1318204>
- Farāhīdī, K. b. A. (1989). *Kitāb al-'Ayn*. Qum: Nashr-e Hijrat. [in Arabic]
- Firūzābādī, M. b. Y. (1995). *Al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah. [in Arabic]
- Ghaffārādeh, A. (2014). *Interpretive Study of Verses on 'Afw and 'Safh' towards the People of the Book*. *Journal of Interpretive Studies*, 17, 7–30. [in Persian] <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22287256.1393.5.17.3.7>
- Ghazālī, M. b. M. (n.d.). *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn*. Beirut: Dār al-Nadwah al-Jadīdah. [in Arabic]
- Govier, T. (2002). *Forgiveness and Revenge*. London & New York: Routledge.
- Griswold, C. L. (2007). *Forgiveness: A philosophical exploration*. Cambridge University Press.
- Haber, J. G. G. (1991). *Forgiveness*. USA: Rowman & Littlefield Publishers.
- Haley, J. O. (1998). *Apology and Pardon: Learning from Japan*. *American Behavioral Scientist*, 41(6), 842–867. <https://doi.org/10.1177/0002764298041006006>
- Harandī, M. J.; Tāherī Ākardī, M. Ḥ.; Qāsemī Firūzābādī, M. (2012). *The Foundations of Divine Forgiveness from the Perspective of Reason and Tradition*. *Journal of Islamic Theology*, 21(84), 45–68. [in Persian] https://www.kalamislami.ir/article_61783.html
- Hughes, P. M. (2010). *Forgiveness*. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/forgiveness/>
- Ḥusaynī, S. Ḥ.; Meshk-Masjedī, R. (2021). *Educational Effects of Forgiveness from the Perspective of the Holy Quran*. *Journal of Ethics Research*, 12(1), 45–68. [in Persian] <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1343406>
- Ibn Fāris, A. (1984). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah*. Qum: Maktab al-'Ilām al-Islāmī. [in Arabic]
- Ibn Manzūr, M. b. M. (1993). *Lisān al-'Arab*. Beirut: Dār Ṣādir. [in Arabic]
- Izutsu, T. (1984). *Ethico-Religious Concepts in the Qur'an*. Translated by S. H. Nasr & A. Karim Soroush. Tehran: Khārazmī Publications. [in Persian]
- Javādī Āmolī, A. (2008). *Tafsīr-e Tasnīm*. Qum: Isrā' Publishing. [in Persian]
- Jawharī, I. b. Ḥ. (1993). *Al-Ṣiḥāḥ*. Beirut: Dār al-'Ilm li-al-Malāyīn. [in Arabic]
- Kāzemītābār, M. A.; Rafsanjānī Moqaddam, F.; Morādiyān Bāgh Siyāh, F. (2021). *Semantics of the Root 'Safh' Based on Syntagmatic and Paradigmatic Relations in the Quran*. *International Conference on Global Studies in Humanities, Management and Entrepreneurship*. Tehran. [in Persian] <https://civilica.com/doc/1448812>

- Khaṭīb, M. A. K. (2003). *Al-Taḥsīn al-Qur'ānī li-al-Qur'ān*. Vol. 1–2. Beirut: Dār al-Fikr al-'Arabī. [in Arabic]
- Khāzin, A. b. M. b. I. (1979). *Tafsīr al-Khāzin al-Musammā Lubāb al-Ta'wīl fī Ma'ānī al-Tanzīl*. Beirut: Dār al-Fikr. [in Arabic]
- Lisānī Feshārakī, Ḥ.; Hājī-'Alī Zahrā'ī, S. (2017). The Status of 'Afw and 'Ṣafḥ' in the Islamic Moral System. *Journal of Ethics Research*, 9(1), 31–50. [in Persian]
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1343406>
- Lotfī, S. M. (2014). Review and Critique of Izutsu's Quranic Semantics in the Book Ethico-Religious Concepts in the Qur'an. *Linguistic Research of the Quran Biennial*, 3(2), 39–52. [in Persian]
https://nrgs.ui.ac.ir/article_17176.html
- Mudabbir Eslāmī, A. (2021). Generous Overlooking; An Analysis of the Essence of 'Ṣafḥ' in the Quran, with Emphasis on the View of Allamah Javadi Amoli. *Wahyānī Ethics*, 11(1), 5–37. [in Persian]
<https://doi.org/10.22034/ethics.2021.134654>
- Mujaddidī Barkatī, M. 'A. A. (2009). *Al-Ta'rīfāt al-Fiqhīyah*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah. [in Arabic]
- Munāwī, M. 'A. R. (1990). *Al-Tawqīf 'alā Muhimmāt al-Ta'arīf*. Beirut: Dār al-Fikr al-Mu'aṣṣirah. [in Arabic]
- Muṣṭafawī, H. (2009). *Al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah. [in Arabic]
- Muṭahharī, M. (2019). *Acquaintance with the Quran*. Tehran: Ṣadrā. [in Persian]
- Muṭarriẓī, N. b. 'A. (1979). *Al-Maghrib fī Tartīb al-Mu'rib*. Ḥalab: Maktabat Usāmāh b. Zayd. [in Arabic]
- Narāqī, A. b. M. M. (2014). *Mī'rāj al-Sa'ādah*. Tehran: Barg. [in Persian]
- Pākatchī, A. (2013). *Quran Translation Studies*. Tehran: Imam Sadiq University (AS). [in Persian]
- Rāghib Isfahānī, Ḥ. b. M. (1984). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*. Tehran: Mortazavī. [in Arabic]
- Rāzī, F. (1999). *Maḥāṣin al-Ghayb (Al-Taḥsīn al-Kabīr)*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [in Arabic]
- Ṣafā, V. (2022). Typology of Formulations of the Concept of 'Bakhshāyish' (Forgiveness) in the Holy Quran and its Cultural Translations. *Journal of Quran and Hadith Studies*, 30, 279–313. [in Persian]
<https://doi.org/10.34097/qhs.2021.14926.2925>
- Ṣāhib b. 'Abbād, I. (1993). *Al-Muḥīṭ fī al-Lughah*. Beirut: 'Ālam al-Kutub. [in Arabic]
- Ṣāliḥī, Z. (2015). Forgiveness and Similar Phenomena; Defining Forgiveness Based on Negative and Positive Aspects. *Journal of Ethics Research*, 8(29), 21–42. [in Persian]
<https://www.sid.ir/paper/217335>
- Ṣafavī, K. (2000). *Fundamentals of Semantics*. Tehran: Soroush. [in Persian]
- Sharīf al-Raḍī, M. b. Ḥ. (n.d.). *Nahj al-Balāghah*. Tehran: Tābān. [in Arabic]
- Shojā'ī Fard, R. (2019). *An Analysis of the Educational Effects of 'Afw and 'Ṣafḥ' in 'Alawi Conduct*. Unpublished Master's Thesis, Vali-e Asr University (AS) Rafsanjan. [in Persian]
- Shuwayrikh, F. b. A. (2018). *'Afw Ahl al-'Ilm 'amman Ḥalamahum wa 'Ādhāhum*. Sharakat al-Alukah. [in Arabic]
<https://alukah.net>
- Suyūṭī, J. (1984). *Al-Durr al-Manthūr fī al-Taḥsīn bi-al-Ma'thūr*. Qum: Ayatollah Mar'ashī Najafī Library. [in Arabic]
- Ṭabāṭabā'ī, M. H. (1996). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qum: Jāmi'at al-Mudarrisīn. [in Arabic]
- Ṭabarī, A. J. M. b. J. (1991). *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Ma'rifah. [in Arabic]
- Ṭabarsī, F. b. H. (1993). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Tehran: Nāṣir Khosrow. [in Arabic]
- Zabīdī, M. b. M. M. (1993). *Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs*. Beirut: Dār al-Fikr. [in Arabic]
- Zanjānī, M. Y. (2003). *Al-Taḥsīn al-Mawḍū'ī li-Āyāt al-'Aẓamah al-Qur'ānīyah*. Qum: Dār al-'Ilm. [in Arabic]

شبکه معنایی مفاهیم اخلاقی اغماض، عفو و صفح در قرآن

محمدجواد نوروزی اقبالی^۱، حسن سعیدی^۲

^۱ دانشجوی دکتری مدرسی اخلاق اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

m_norouzieghbali@sbu.ac.ir

^۲ گروه ادیان و عرفان، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. h-saeidi@sbu.ac.ir

چکیده

این مقاله به بررسی شبکه معنایی سه واژه اخلاقی قرآنی «اغماض»، «عفو» و «صفح» می‌پردازد و تلاش می‌کند تا تفاوت‌های ظریف معنایی و کاربردی این واژگان را در بافت فرهنگی و زبانی قرآن کشف کند. با توجه به قرابت معنایی این واژگان و وجود تفاوت‌های ظریف در کاربرد آنها در متون قرآنی، نویسنده با استفاده از روش معناشناسی واژگانی و الگوی ایزوتسو از مکتب بن، ساختار معنایی این سه واژه را در قالب روابط ترادفی، تقابلی و منشأ و پیامدها تحلیل می‌کند. نتایج نشان می‌دهد که هر سه واژه مربوط به فضیله گذشت هستند، اما در جنبه‌هایی مانند شرایط وقوع، منشأ و پیامدها با یکدیگر متفاوتند. «عفو» به معنای گذشت از مجازات در برابر خطاهای بزرگ و پس از عذرخواهی است و منشأ آن شامل صفاتی چون احسان، حلم و غفران است. «صفح» گذشتی کامل‌تر است که شامل ترک سرزنش و جلوگیری از احساس شرمندگی خطاکار نیز می‌شود و اغلب بدون نیاز به اعتراف مستقیم به خطا رخ می‌دهد. «اغماض» نیز به معنای چشم‌پوشی از خطا یا سهل‌انگاری است که ممکن است ناشی از خوف، محبت یا کرامت باشد و بدون وجود توبه یا عذرخواهی صورت گیرد. این مقاله همچنین تأکید می‌کند که درک دقیق این واژگان تنها از طریق تحلیل شبکه معنایی و در نظر گرفتن بافت فرهنگی و زبانی قرآن امکان‌پذیر است.

کلیدواژه‌ها: قرآن، عفو، صفح، اغماض، شبکه معنایی، ایزوتسو، معناشناسی واژگانی.

استناد به این مقاله: نوروزی اقبالی، محمدجواد؛ سعیدی، حسن (۱۴۰۴). شبکه معنایی مفاهیم اخلاقی اغماض، عفو و صفح در قرآن. مطالعات میان‌رشته‌ای

اخلاق، ۱۱(۱)، ص ۲۴۲-۲۲۱. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2025.239829.1007>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۵؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۹/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۳؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

jiethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

ضرورت درک معنای واژه در روابط شبکه‌ای میان واژگان یک زبان، ضرورتی فراگیر است و درباره تمامی واژه‌های یک زبان مصداق دارد. واژه‌ها در شبکه معنایی یک زبان ارتباطی هزارتو دارند که بخشی مهم از آن ارتباط‌ها برآمده از بافت فرهنگی جامعه‌ی سخنگو به آن زبان است؛ به‌عنوان نمونه، ارتباطی که میان «کفر» و «ایمان» از یک سو، و میان «کفر» و «شکر» از سوی دیگر وجود دارد، امری کاملاً فرهنگی است و در زبان دیگری نمی‌توان آن را جست‌وجو کرد. وجود همین رابطه‌ها در بافت فرهنگی خود است که می‌تواند پیوستگی و انسجام معنایی در جملات را فراهم آورد و کلمات کنار هم چیده شده را معنای کامل بخشد. بدیهی است ناآگاهی از ارتباط‌های شبکه‌ای میان واژگان درون یک زبان و ارتباط میان آن شبکه با محیط و بافت فرهنگی می‌تواند آسیبی جدی به دریافت متن وارد آورد؛ دریافتی متنی که خود یکی از دو فرایند اصلی در ترجمه است. مسئله شبکه معنایی و بستر فرهنگی آن، به همان اندازه که در دریافت متن اثرگذار است، در جانب پرداخت هم می‌تواند مؤثر باشد، چراکه واژگان در زبان مقصد نیز به همان اندازه زبان مبدأ دارای یک شبکه معنایی و بستر فرهنگی برای آن هستند (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۱۱۰).

«اغماض، عفو و صفح» سه مفهوم اخلاقی در قرآن هستند که قربت معنایی بالایی دارند، لیکن هریک جایگاه مجزا و متفاوتی در قاموس قرآنی دارند. شناخت حوزه معنایی و تفاوت‌های معنایی این سه واژه می‌تواند گره‌های ذهنی در باب معناشناسی آنها را باز کرده و نتایج و پیامدهای ناشی از فهم درست آنها را تبیین کند. همانطور که ذکر شد، این مفاهیم و واژگان باید در بافت فرهنگی خود و در جایگاه ارتباطات شبکه‌ای شناخته شوند. نادیده‌گرفتن بافت فرهنگی و شبکه‌ای این مفاهیم، آنها را از ریشه‌های معنایی‌شان جدا کرده و موجب فروکاستن پیچیدگی‌های اخلاقی، عرفانی و اجتماعی آنها به سطحی ساده‌انگارانه می‌شود؛ سطحی که دیگر قادر به هدایت رفتار و اندیشه در چارچوب الهی و انسانی قرآن نخواهد بود. در صورتی که شبکه معنایی این سه واژه و نسبت دقیق میان آنها کشف نشود، چند آسیب اساسی در فرایند فهم، تفسیر و کاربرد مفاهیم اخلاقی قرآن رخ خواهد داد. نخست آنکه، فهم سطحی و غیرتمایز از این واژگان می‌تواند منجر به تداخل مفهومی و استفاده‌ی نادرست از آنها در بافت‌های اخلاقی، تربیتی و اجتماعی شود؛ به‌عنوان نمونه، جایگزین کردن «عفو» به جای «صفح» یا «اغماض» بدون درک ظرایف معنایی، ممکن است به سوءبرداشت‌هایی در عرصه رفتار فردی و اجتماعی بیانجامد و مانع تحقق حکمت الهی مستتر در گزینش دقیق این واژگان شود. دوم، ناآگاهی از پیوندها و تمایزات معنایی میان این مفاهیم، موجب اختلال در فرایند استنباط احکام و تحلیل‌های اخلاقی در منابع دینی می‌شود؛ چراکه هریک از این واژگان حامل بار معنایی خاصی هستند که با حوزه‌های ویژه‌ای از تعاملات انسانی، از جمله روابط میان فردی، عفو اجتماعی و گذشت در برابر خطای دشمن یا خطای دوستانه، پیوند دارند. در نهایت، غفلت از این نسبت‌ها قرآن‌پژوه را از درک لایه‌های عمیق‌تر معنای متن قرآنی محروم می‌سازد؛

لایه‌هایی که تنها در پرتو تحلیل شبکه‌ای مفاهیم و بررسی ساختارهای معنایی قابل دستیابی‌اند؛ چنین غفلتی نه تنها به تقلیل مفاهیم به تعابیر عمومی و عرفی منجر می‌شود، بلکه راه را بر فهم هنجارهای اخلاقی اصیل قرآنی نیز می‌بندد.

در همین راستا، این پژوهش در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

- ۱) مفاهیم قرآنی «اغماض»، «عفو» و «صفح» از نظر معناشناسی چه تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند؟
 - ۲) ساختار معنایی هر یک از این مفاهیم در قرآن چگونه تعریف شده است؟
 - ۳) بر اساس شواهد قرآنی، چه کاربردهای متمایزی برای این واژگان قابل شناسایی است؟
 - ۴) چه ارتباطی میان فهم درست این مفاهیم و درک صحیح از آموزه‌های اخلاقی قرآن وجود دارد؟
- درباره معناشناسی و مفهوم‌شناسی هر یک از دو واژه «عفو» و «صفح»، به‌صورت انفرادی پژوهش‌های نسبتاً زیادی صورت گرفته است؛ به عنوان نمونه، نویسنده مقاله «تحلیل چیستی صفح در قرآن» به معناشناسی واژه «صفح» از دیدگاه جوادی آملی پرداخته است (مدبر، ۱۴۰۰). مقاله «بررسی تفسیری آیات عفو و صفح از اهل کتاب» نیز به این پرسش پاسخ می‌دهد که آیا عفو و صفح یک راهبرد موقت محسوب می‌شود یا از اصول ثابت اسلام در برابر اهل کتاب است؛ و نتیجه می‌گیرد که صفح اهل کتاب تا زمان رسیدن به قدرت یک راهبرد موقت است (غفارزاده، ۱۳۹۳)؛ همچنین کاظمی تبار و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی به معناشناسی ماده «صفح» پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که این واژه در لغت به معنای «بر روی هر چیز» و در اصطلاح به معنای «بخشش، اعراض و رویگردانی» است. آنها با بررسی واژگان هم‌نشین (مانند: عفو، غفر، جمیل، محسنین) و واژگان جانشین (مانند: عفو، غفر، سَمَح)، به تفاوت‌های معنایی ظریفی میان آنها اشاره کرده‌اند؛ همچنین لسانی فشارکی و حاجی علی زهرایی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای، واژگان «عفو» و «صفح» را از برترین فضائل اخلاقی اسلام دانسته و بر جایگاه آنها در نظام اخلاقی قرآنی تأکید کرده‌اند. راضیه مشک‌مسجدی نیز پایان‌نامه خود را با موضوع «معناشناسی عفو در قرآن کریم» نگاشته و واژه «عفو» را با تکیه بر سیاق آیات و هم‌نشینی واژگانی تحلیل کرده و نشان داده است که «عفو» به معنای اصلی «گذشت» است و واژه‌های ظاهراً مترادفی مانند «صفح»، «غفر» و «جَوَز» تفاوت‌های معنایی مهمی با آن دارند؛ به گونه‌ای که هیچ‌یک نمی‌توانند جانشین معنایی دقیقی برای «عفو» در قرآن محسوب شوند (مشک‌مسجدی، ۱۳۹۱).
- با وجود آنکه تحقیقات نسبتاً زیادی به موضوع معناشناسی واژگان «عفو» و «صفح» پرداخته است، اما در مورد واژه «اغماض» چنین اتفاقی رخ نداده و پژوهش‌های کمی وجود دارد که بیشتر جنبه تربیتی آن را در نظر گرفته تا معناشناسی مورد توجه باشد؛ برای نمونه، حسینی و مشک‌مسجدی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای به بررسی «آثار تربیتی عفو» از منظر قرآن پرداخته‌اند و با تحلیل معنای واژه و مفاهیم نزدیک، آثار تکوینی و اجتماعی آن را برشمرده‌اند. همچنین شجاعی‌فرد (۱۳۹۸) در رساله خود به تبیین آثار

تربیتی عفو و صفح در سیره حضرت علی (ع) پرداخته و مصادیق تربیتی این فضایل را در ابعاد ارزشی، اجتماعی و عاطفی بررسی کرده است (شجاعی فرد، ۱۳۹۸؛ حسینی و مشک مسجدی، ۱۴۰۰)؛ اما باید گفت که جنبه‌ی نوآورانه این مقاله نسبت به تحقیقات گذشته، زاویه کلان آن نسبت به سه واژه مذکور در یک نگاه سیستمی و شبکه معنایی است که آنها را در یک بافت فرهنگی و در کنار واژگان دیگری که معانی آن را تکمیل می‌کند، در نظر گرفته است و تلاش کرده با ترسیم میدان معناشناسی این سه واژه، شبکه‌ی معانی آنها را استخراج و مفهوم‌شناسی دقیق‌تری ارائه کند.

۱. روش پژوهش

در معناشناسی، رویکردهای مختلفی مطرح‌اند: رویکرد تاریخی به سیر تحول معنای واژگان در طول زمان می‌پردازد، معناشناسی شناختی زبان را بخشی از توانایی شناختی بشر می‌داند و به تفاوت بین دنیای مفهومی و واقعیت اشاره دارد و معناشناسی بلاغی بر تأثیر صنایع ادبی تمرکز دارد. در این میان، معناشناسی واژگانی گسترده‌ترین رویکرد به‌شمار می‌آید. ایزوتسو برای نخستین‌بار الگوی ساخت‌گرای واژگانی را به مطالعات قرآنی وارد کرد و این روش با استقبال مواجه شد و به یکی از رویکردهای رایج در معناشناسی اسلامی تبدیل شد. از مزایای آن می‌توان به نگاه اخلاق‌محور، متن‌گرا و نسبی‌انگارانه به زبان و مفاهیم قرآنی اشاره کرد (میرحسینی، ۱۳۹۴: ۱۴۷)؛ با این حال، نقدهایی مانند پذیرش فرضیه سایپر-ورف و محدود کردن پیام قرآن به جهان‌بینی عصر نزول نیز به آن وارد شده است (لطفی، ۱۳۹۳: ۵۰). در این مقاله با تکیه بر معناشناسی واژگانی، شبکه معنایی سه واژه «اغماض»، «عفو» و «صفح» استخراج و مدلی از آن ارائه شده است. با وجود نقدها، به‌نظر می‌رسد روش ایزوتسو همچنان کارآمدترین رویکرد برای تحلیل کل‌نگر مفاهیم اخلاقی قرآن است. در معناشناسی زبانی تمرکز بر معنای درون‌زبانی است؛ معنا از طریق زبان و در ذهن انسان درک می‌شود (صفوی، ۱۳۷۹: ۴۶). معناشناسی مدرن بر استخراج شبکه معنایی واژگان تأکید دارد که از تحلیل روابط میان واژگان هم‌حوزه و مؤلفه‌های معنایی آنها حاصل می‌شود (صفوی، ۱۳۷۹: ۲۱۲؛ ایزوتسو، ۱۳۶۳: ۱۳-۱۴). مکتب بن، به‌ویژه در آثار ایزوتسو، به دلیل پیوند میان فرهنگ، زبان و متن جایگاه برجسته‌ای در مطالعات قرآنی دارد (مطیع، ۱۳۸۷: ۵۲). ایزوتسو معتقد است واژگان کلیدی از طریق ترادف، تقابل و انشعاب به هم مرتبط می‌شوند (ایزوتسو، ۱۳۶۳: ۹۶) و این مقاله نیز از همین چارچوب بهره گرفته است. گام نخست تحلیل، استخراج واژگان مرتبط از کل قرآن است که تحت تأثیر دیدگاه پژوهشگر انجام می‌شود (ایزوتسو، ۱۳۶۳: ۲۳)؛ سپس تحلیل در دو سطح خرد (بررسی مؤلفه‌های معنایی) و کلان (ترسیم میدان‌های معنایی و روابط آنها) صورت می‌گیرد. به‌دلیل محدودیت حجم، تنها سه واژه کلیدی مورد تحلیل دقیق قرار گرفته و سایر واژگان صرفاً در حد ضرورت بررسی شده‌اند.

۲. بررسی واژگان در نگاه خرد (مفهوم‌شناسی)

۲-۱. اغماض

اغماض در لغت به معنای چشم‌پوشی کردن و نادیده گرفتن است (معین، ۱۳۹۱: ۱۰۳). ابن‌فارس در معجم خود، «اغماض العین» را به معنای ترک کردن چیزی به طوری که گویا چیزی ندیده‌ای، گرفته است (ابن‌فارس، ۱۴۰۴: ۴؛ ۳۹۶)؛ همچنین در لغت‌نامه دهخدا، این واژه به «محابا کردن در خرید و فروش» و پایین آوردن قیمت به خاطر عیب کالا معنا شده است (دهخدا، ۱۳۸۰). راغب اصفهانی در مفردات الفاظ القرآن می‌نویسد که «اغماض» از ریشه «غمض» به معنای بستن چشم یا فرو بستن دیدگان است و به صورت استعاری در معنای چشم‌پوشی از خطا یا عیب دیگران به کار می‌رود؛ وی همچنین آن را ضد «بیان» دانسته و می‌نویسد که در اینجا به معنای نادیده گرفتن آگاهانه چیزی است (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴: ۶۱۷). اغماض در اصطلاح فقهی به معنای تساهل، گذشت و چشم‌پوشی است. اغماض از چیزی، تحمل و رضایت نسبت به آن محسوب می‌شود (مجددی برکتی، ۱۴۳۰: ۳۲). برخی اغماض از چیزی را به معنای تغافل و تسامح گرفته‌اند (مطرزی، ۱۳۹۹: ۲؛ ۱۱۴). واژه «اغماض» با ریشه «غمض» تنها یک‌بار در قرآن آمده است: «وَلَا تَتِمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِآخِذِيهِ إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ» (بقره، ۲۶۷)؛ در این آیه، اغماض به معنای چشم‌پوشی از عیب و پذیرفتن مال پست و خبیث است. طبرسی در مجمع‌البیان، اغماض را به «تساهل در قیمت» یا «تحمل و گذشت نسبت به عیب» تفسیر کرده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۶۸۶). علامه طباطبایی نیز آن را ناظر به «چشم‌فرو بستن از عیب مال» دانسته است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۲، ۳۳۰). اغماض مشابه عفو است و معمولاً در پاسخ به ظلم یا خطایی که به شخص روا شده، صورت می‌گیرد؛ اما در اغلب موارد بدون عذرخواهی از سوی خطاکار انجام می‌شود. این رفتار می‌تواند همچون بخشایش، باعث کاهش هیجانات منفی و ترمیم رابطه مخدوش شده شود؛ با این حال، برخی از فیلسوفان اخلاق مانند گوویر^۱، گریسولد^۲، هابر^۳ آن را عملی غیراخلاقی دانسته‌اند؛ زیرا ممکن است تأییدی ضمنی بر فعل خطاکار باشد و برخلاف عفو یا غفران، در آن به قبح عمل توجهی نشود (Hughes, 2010; Govier, 2002: viii; Griswold, 2007: 54-64; Haber, 1991: 59-60). چنین چشم‌پوشی‌ای در برابر خطای اخلاقی، ممکن است زمینه سهل‌انگاری متقابل در قبال ارزش‌های اخلاقی را فراهم کند؛ اما اگر شخص خاطی خود به خطا و قبح عملش آگاه باشد و قصد تکرار نداشته باشد، اغماض می‌تواند واکنشی اخلاقی باشد؛ مثل برخی موارد نهی‌از منکر که شرط عدم تکرار فعل لحاظ شده است؛ در چنین حالتی، با وجود قبح فعل، اگر حسن فاعلی وجود داشته باشد، اغماض قابل توجیه است.

1. Govier, T.

2. Griswold, C. L.

3. Haber, J. G. G.

۲-۲. عفو

واژه «عفو» در نزد لغت‌شناسان به طرق مختلف معنا شده است؛ راغب اصفهانی، واژه «عفو» را «قص» گرفتن چیزی» دانسته است (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق: ۵۷۴). مصطفوی در کتاب *التحقیق* آورده است: «عفو، صرف نظر کردن از چیزی در موردی که اقتضای دقت و توجه دارد، است و از مصادیق آن صرف نظر کردن از گناه، خطا، عقاب، عمل و ... است» (مصطفوی، ۱۴۳۰ق: ج ۸، ۲۲۱). برخی نیز این واژه را در رابطه با خداوند آورده‌اند که به معنای محو گناهان و ترک عقوبت از سوی پروردگار است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ج ۲، ۲۵۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۱۵، ۷۲؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۹، ۶۸۶)؛ بر این اساس، «عفو» محو گناهان بنده از جانب خداوند است و اما «عافیت» همان صحت و سلامتی است که ضد مرض به حساب می‌آید. در میان اعراب این طور نیز گفته شده است: «او را عافیت بخشید و او را عفو کرد» به این معنا که سلامتی از مریضی و بدبختی را به او بخشید (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۱۵، ۷۲؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۹، ۶۸۶). برخی دیگر نیز این واژه را هم‌معنی با «صفح» دانسته‌اند (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ق: ج ۲، ۱۷۰؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق: ج ۴، ۴۱۰؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۹، ۶۸۶). واژه «عفو»^۱ به معنای عام آن در زبان انگلیسی نوعی پوزش و عذرخواهی و بیشتر مقدم بر بخشایش است (Haley, 1998: 845). در علم اخلاق، «عفو» اصطلاحاً به معنای گذشت فردی در برابر ظلم مالی یا غیرمالی است؛ یعنی فرد از حق خود می‌گذرد و سراغ انتقام نمی‌رود (نراقی، ۱۳۹۳: ۲۴۷). عفو اگر از روی ذلت باشد و نه از سر قدرت، طبق آیه «إِنْ تُبْدُوا خَيْرًا أَوْ تُخَفُّوهُ أَوْ تُعْفُوا عَنْ سُوءٍ فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا» (نساء، ۱۴۹)، مطلوب به حساب نمی‌آید؛ همین‌طور در صورت تجری خطاکار، عفو کردن یا کوتاه آمدن شایسته نیست؛ در این آیه، خداوند دوره برای تحکیم روابط و پیوندهای اجتماعی برمی‌شمرد: انجام دادن کار خیر و گذشت از شر دیگران و تحمل بدی‌های آنان است.

۲-۳. صفح

صفح در اصل لغت به معنای کنار و اطراف هر چیزی است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ج ۳، ۱۲۲؛ جوهری، ۱۴۱۴ق: ج ۱، ۳۸۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق: ۴۸۶). آلوسی در تفسیر آیه «فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ» (حجر، ۸۵) چنین بیان می‌کند: «صفح آن چیزی است که از عتاب خالی باشد» (آلوسی، ۱۴۱۵ق: ج ۷، ۳۲۱). صفح در واقع گذشتی است که اذیتی در آن نباشد؛ در صفح، بدی متخلف با احسان و گناهش با غفران جبران می‌شود به طوری که به اجر جزیل و ثواب از جانب پروردگارش برسد. امیرالمومنین علیه‌السلام درباره معنای «الصفح الجمیل» در روایتی از سیوطی فرمودند: «صفح جمیل، رضایت بدون سرزنش است» (سیوطی، ۱۴۰۴ق: ج ۱۴، ۱۰۴)؛ بر این اساس، صفح جمیل یعنی آن شکل از نیکی که

از اذیت قولی و فعلی سالم است و کینه در پی ندارد؛ البته صفح در غیر محلش نیز ممدوح و مطلوب نیست، بنابراین مومن گاهی نمی‌بخشد و آن زمانی است که آن فعل اقتضای عقوبت دارد، مانند عقوبت آزاردهندگان مظالم که چاره‌ای جز عقوبت آنها نیست (آل‌سعدی، ۱۴۰۸ق: ج ۱، ۵۰۳). در برخی آیات قرآن کریم، خداوند مردم را به عفو و صفح، به‌ویژه در شرایطی که در قدرت هستند، تشویق می‌کند. به عنوان نمونه، در آیه ۱۳ سوره مائده، خداوند به پیامبر دستور می‌دهد که در مواجهه با تبهکاری، تحریف‌گری و خیانت یهودیان، عفو و صفح را برگزیند: «فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (مائده، ۱۳)؛ این آیه و سوره در اواخر عمر پیامبر اکرم نازل شده است و خداوند به پیامبرش می‌فرماید که از آنها درگذر، چراکه در این شرایط، قدرت در دست اوست و این افراد، هرچند خائنانه زندگی می‌کنند، در حال حاضر قادر به آسیب رساندن به او نیستند؛ زیرا تعداد مسلمانان پیوسته در حال افزایش است^۱ (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ج ۲۲، ۱۶۴)؛ بنابراین، در شرایط برتری، عفو و صفح از مخالفان فرومانده، زکات قدرت پیامبر به شمار می‌رود.

۳. تفاوت‌های عفو با صفح

درباره تفاوت صفح با عفو، صاحب کتاب *فروق اللغه* چنین می‌نویسد: «الصفح در معاشرت با دیگران و اهل اسائه این‌گونه است که انسان، کریمانه برای اعراض از گذشته صفحات خاطرات خود را ورق زده و هرگز به یاد نیاورد که فلان شخص به او بد کرده است و در نتیجه، حتی از سرزنش تبهکار نیز خودداری کند، نه اینکه همواره بدی دیگران و جبران‌ناپذیری آن را در نظر داشته باشد؛ اما عفو، در گذشتن از مجازات و مؤاخذه کسی است که در حق ما بدی روا داشته است» (عسکری، ۱۴۰۰: ۲۳۱). طبق تعریف مناوی، عفو، ترک مؤاخذه گناه و صفح ترک اثر آن از شخص است (مناوی، ۱۴۱۰ق: ۴۵۷). مصطفوی نیز این عقیده را دارد که اصل در معنای ماده صفح، عدول و انصراف از چیزی به کناره است و طبق آیات قرآن، صفح یک مرحله از عفو جلوتر است. او صفح را به معنای انصراف قلبی از نقطه تخلف به چیز دیگری می‌داند. مرحله سوم مغفرت است که در آن گناه از بین برده می‌شود یا پوشانده می‌شود؛ بنابراین واژه «صفح» به معنای اعراض و ترک نیست، بلکه بر ادامه توجه و لطف پنهانی دلالت می‌کند (مصطفوی، ۱۴۳۰ق: ۳۰۶). در قرآن کریم، در همه موارد، واژه «صفح» در کنار واژه «عفو» و بعد از آن به کار رفته است^۲، که نشانه ترقی است. گویی در صفح، کاری واقع می‌شود که عفو را تمام می‌کند؛ بر این اساس، می‌توان گفت که عفو ترک مجازات و حتی مؤاخذه است، اما صفح، ترک سرزنش و ملامت خطاکار نیز هست و به همین علت، عفو را زیباتر و کامل‌تر می‌کند؛ به عبارت دیگر، صفح، عفو بدون

۱. نصر، ۲.

۲. تغابن، ۱۴؛ نور، ۲۲؛ مائده، ۱۳.

عتاب است. از طرف دیگر، صفح معنای ورق زدن (برگرداندن صفحه) نیز دارد؛ بر این مبنا، برخی گفته‌اند که در صفح گویی ما چهره خطاکار خاطی را نمی‌بینیم و به صفحه دیگری می‌رویم تا روی و صفحه دیگری از او ببینیم (صالحی، ۱۳۹۴)؛ همچنین در کتب لغوی، صفح به معنای «جانب و جنب» نیز دانسته شده است؛ چرا که لازمه جانب‌گزینی و پهلوی گرفتن به نسبت بدی که در حق شخص روا شده، آن است که نه تنها تبهکار کیفر نشود، بلکه سرزنش نیز نشود و به طور کلی از آن صرف نظر شود (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۲۱۲)؛ بنابراین، تفاوت اصلی میان «عفو» و «صفح» در این است که «عفو» یعنی ترک مجازات و مؤاخذه، اما «صفح» فراتر رفته و شامل ترک سرزنش و ملامت نیز می‌شود.

۴. تفاوت عفو و صفح با غفران

در سوره تغابن، آیه ۱۴، «سلسله مراتب بخشش گناه» بیان می‌شود: «وَإِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (تغابن، ۱۴)؛ بر این اساس، تفاوت این واژگان را می‌توان چنین برداشت کرد: «عفو» به معنای صرف نظر کردن از مجازات است، «صفح» مرحله‌ای بالاتر به معنای ترک هرگونه سرزنش است و مرحله آخر «غفران» یعنی پوشاندن گناه و سپردن آن به فراموشی است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق). جوادی آملی عفو را گذشتن از مجازات و مؤاخذه خطاکار می‌داند و صفح را گشودن صفحه‌ای دیگر برای فرد مقابل می‌شمارد. صفح‌کننده بر اثر بزرگواری و کرامت نفسانی به مسائل دیگری می‌پردازد و اشتباه خطاکار را از یاد می‌برد، اما عفوکننده هرچند ترک پیگیری و رفع تعقیب می‌کند، همچنان غباری از عفو شدگان در دلش باقی می‌ماند (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ج ۱، ۴۵۶). مطهری تفاوت صفح با عفو را چنین توضیح می‌دهد: عفو گذشتن از حق معاقبه و مجازات است و صفح یک درجه بالاتر است، به این معنا که علاوه بر حق مجازات، حق ملامت نیز ترک می‌شود. صفح آن است که انسان نه تنها مجازات معمول را انجام نمی‌دهد، بلکه حتی نام آن را هم نمی‌برد و به روی طرف مقابل هم نمی‌آورد؛ به همین دلیل، اولیاء الله همیشه مقامی بالاتر از عفو دارند، یعنی عفو آنها به صورت صفح است؛ همچنین ایشان غفران را مرحله‌ای بالاتر از عفو و صفح می‌داند: خداوند در هنگام غفران، فرد را مجازات نمی‌کند (عفو)، حتی به روی بنده‌اش هم نمی‌آورد (صفح) و بالاتر از آن، روی آن را می‌پوشاند و مخفی می‌کند (غفران) (مطهری، ۱۳۹۸: ج ۷، ۱۸۲-۱۸۰)؛ بنابراین، به نظر می‌رسد یک رابطه خطی در بیان قرآن میان این واژگان وجود دارد که از «اغماض» به عنوان چشم‌پوشی از خطا آغاز شده و به غایت آن یعنی «غفران» ختم می‌شود.

۵. بررسی واژگان در نگاه کلان (شبکه معنایی)

همان‌طور که اشاره شد، به اعتقاد ایزوتسو، شبکه معنایی دو یا چند کلمه از سه نسبت عمده «ترادفی»، «تقابلی» و «انشعاب» به عناصر متشکله ساخته می‌شود؛ لیکن خود اذعان می‌کند که روش‌های

حوزه‌سازی به موارد فوق محدود نشده و بر اساس موضوع مورد بحث و مسائل جانبی مطرح در اطراف آن، این راه‌ها قابل بسط است؛ از این‌رو در ادامه، شبکه معنایی سه واژه «اغماض»، «عفو» و «صفح» در پنج رابطه «قربت معنایی»، «تقابل معنایی»، «کنش و واکنش»، «رابطه مصدری» و «آثار و نتایج» بررسی خواهد شد.

۵-۱. هم‌معنایی و قربت معنایی

معمولاً به هنگام تعریف هم‌معنایی گفته می‌شود که اگر دو واژه هم‌معنی به جای یکدیگر به کار روند، در معنی زنجیره گفتار تغییری حاصل نمی‌شود؛ ولی باید توجه داشت که هیچ دو واژه‌ای را نمی‌توان یافت که در تمامی جملات زبان بتوانند به جای یکدیگر به کار روند و تغییری در معنی زنجیره پدید نیاورند (صفوی، ۱۳۷۹: ۱۰۶)؛ بنابراین، مراد از طرح بحث هم‌معنایی در تحقیقات قرآنی، ترادفی دقیق و کامل نیست. گاهی «موازنه ساختمان دستوری» یا «ترادف عبارات» که از صنایع بلاغی است، وجود یک رابطه معنایی در میان دو یا چند واژه را مکشوف می‌سازد (ایزوتسو، ۱۳۶۰: ۴۹)؛ به عبارت دیگر، این امکان وجود دارد که واژه‌ای بر حسب بافت، جانشین واژه دیگری شود و در چنین شرایطی «هم‌معنی» با آن تلقی شود (صفوی، ۱۳۷۹: ۱۰۸). «قربت معنایی» واژگانی را شامل می‌شود که هرچند در مواردی قابلیت جانشینی با یکدیگر را دارند، اما به طور کل با هم در جزئیاتی تفاوت‌هایی دارند.

در بسیاری موارد، «عفو» و «مغفرت» تفاوت آشکاری ندارند، به‌ویژه اگر خطا کوچک باشد؛ با این حال، تفاوت‌هایی میان آنها وجود دارد:

(۱) **محدوده خطا:** «عفو» معمولاً به خطاها و گناهان بزرگ (کبیره) مربوط می‌شود، در حالی که «مغفرت» بیشتر ناظر به خطاهای کوچک است (نسفی، ۱۳۹۹: ۳۰۲).

(۲) **جایگاه حقوقی:** «عفو» اصطلاحی فقهی-حقوقی است که با قدرت سیاسی پیوند دارد، مانند عفو عمومی که توسط دولت یا حاکم اعمال می‌شود (شویرخ، ۲۰۱۸: ۹۶).

(۳) **نسبت با مجازات:** «عفو» به معنای چشم‌پوشی یا حذف مجازات است، اما «مغفرت» علاوه‌بر آن، ستر و پوشاندن گناه را نیز دربر می‌گیرد؛ رازی می‌گوید: «العفو أن يسقط عنه العقاب، والمغفرة أن يستر عليه جرمه» (رازی، ۱۴۰۰: ج ۷، ۱۲۴).

(۴) **نوع اقدام:** «عفو» در حقوق، پیشنهاد کاهش مجازات از طریق تغییر حکم است، در حالی که «مغفرت» بیشتر جنبه اخلاقی و معنوی دارد تا پیشنهاد حقوقی (عسکری، ۱۴۰۰: ۴۱۴-۴۱۳).

(۵) **فاعل عفو و مغفرت:** «عفو» غالباً توسط شخص ثالث (مانند دولت یا حاکم) به نفع قربانی اجرا می‌شود، ولی «مغفرت» معمولاً رابطه‌ای مستقیم بین فرد خطاکار و قربانی یا میان بنده و خدا است (صالحی، ۱۳۹۴: ۲۹-۲۸). در ادامه، واژگانی چون «صفح»، «اغماض»، «تسامح» و «تساهل» نیز بررسی می‌شوند. «اغماض» و «تسامح» به معنای آسان‌گیری و چشم‌پوشی از خطای جزئی‌اند، در حالی

که «صفح» بیشتر به رهایی از کینه و بی‌اعتنایی ظاهری به خطا اشاره دارد. «تغافل» نیز از نظر معنایی به «اغماض» نزدیک است (راغب، ۱۴۰۴ق: ۸۳).

۵-۲. تقابل معنایی

گرچه در اصطلاح علم منطق، «تقابل» اقسامی دارد؛ مانند تقابل عدم و ملکه، تقابل تضاد و...، اما در عرصه معناشناسی، به جای «تضاد» از اصطلاح «تقابل» استفاده می‌شود؛ زیرا تضاد صرفاً گونه‌ای از تقابل به شمار می‌آید.

«تقابل معنایی» موردی است که در آن، ساخت معنایی یک واژه از طریق واژه متقابل آن آشکار می‌شود. در تقابل واژگانی، واژه‌ها به کمک تکواژهای منفی‌ساز یا معانی متضاد، در برابر یکدیگر قرار می‌گیرند (صفوی، ۱۳۷۹: ۱۱۹). در این رابطه، واژه «انتقام» در تقابل معنایی با واژه «عفو» است؛ همان‌گونه که در آیه ۹۵ سوره مائده چنین آمده است: «عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ» (مائده، ۹۵)؛ در این آیه، خداوند از مجازات اعمالی که پیش از نزول و تبیین آیه انجام شده بود، گذشت کرده است؛ اما کسی که مجدداً همان عمل را انجام دهد، مورد انتقام الهی قرار خواهد گرفت؛ بنابراین، به‌طور مشخص، «انتقام» در تقابل معنایی با «عفو» به کار رفته است. «صفح» را اگر به معنای ترک سرزنش بگیریم، با «لوم» و «ملامت» در تقابل معنایی قرار دارد؛ و اگر به معنای رفع اثر خطای دیگران در ظاهر و باطن معنا شود، با «حقد» و «کینه» تقابل پیدا می‌کند. نقطه مقابل «اغماض» را نیز می‌توان «سخت‌گیری»، «صرامت» و «شدت» دانست؛ به‌گونه‌ای که فرد «سخت‌گیر» برعکس شخص اهل اغماض، از کوچک‌ترین خطا و لغزشی عبور نمی‌کند.

۵-۳. رابطه کنش و واکنش

در ارتباط معنایی واژگان، گاه در ذهن مخاطب میان دو یا چند واژه نوعی تداعی بر اساس «کنش و واکنش» پدید می‌آید؛ تداعی‌ای که در عرصه تعاملات و رفتارهای اخلاقی - اجتماعی انسان بروز و ظهور پیدا می‌کند؛ بدین معنا که یک واژه در نسبت با کنش یا واکنش واژه دیگر معنا و برجستگی بیشتری می‌یابد. به‌عنوان نمونه، در موضوع این پژوهش، واژه «عفو» غالباً در واکنش به «ظلم» و در پی «عذرخواهی» یا «توبه» به کار می‌رود. شنونده با شنیدن واژه «عفو» ناخودآگاه «ظلم» طرف مقابل و سپس «عذرخواهی» یا «توبه» او را در ذهن خود تداعی می‌کند. «صفح» نیز واکنشی کریمانه‌تر از «عفو» در برابر رفتار ظالمانه است و اگرچه از حیث کارکرد تفاوت بنیادینی با «عفو» ندارد؛ در حالی که در مقابل، واژه «اغماض» عمدتاً در واکنش به «خطا» یا «سهل‌انگاری» معنا می‌یابد؛ هرچند در برخی موارد در برابر «ظلم» نیز به کار می‌رود؛ با این حال، تمایز اصلی آن با «عفو» و «صفح» در این است که در اغماض، معمولاً هیچ‌گونه «عذرخواهی» یا «توبه» از سوی خطاکار وجود ندارد.

۵-۴. رابطه مصدری

در تحلیل معناشناختی مفاهیم، منشأ درونی افعال نیز بخشی از شبکه معنایی آنها به شمار می‌آید؛ زیرا اگر فاعل حکیم باشد و افعال او از روی حکمت صادر شود، لازم است بررسی کنیم که هر فعل از کدام صفت درونی یا منشأ نفسانی برخاسته است. واژه «اغماض» می‌تواند خاستگاه‌های متفاوتی داشته باشد: گاه از خوف (ترس از قدرت خطاکار)، گاه از کرامت (بزرگواری و بلندنظری)، و گاه از حب (محبت و دلبستگی) ناشی می‌شود؛ اما «عفو» در قرآن کریم، دست‌کم بر سه منشأ مهم احسان، غفران و حلم استوار است. «الإِحْسَانُ ضِدُّ الإِسَاءَةِ: احسان ضد بدی کردن است» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ماده حُسن)؛ احسان به معنای هرگونه نیکوکاری است (قریشی، ۱۳۷۰: ج ۲، ۱۳۴). راغب اصفهانی نیز باور دارد که «حُسن» برای امور زیبا و خوشایند در دین و دنیا به کار می‌رود (راغب، ۱۱۴۰۴ق: ۲۳۷)؛ ابن‌فارس ریشه آن را ضد قبح می‌داند (ابن‌فارس، ۱۴۰۴ق: ۵۷)؛ بر همین اساس، دهقان‌پور می‌نویسد: «احسان به هر عمل نیکوکاری اطلاق می‌شود که با عزم راسخ و صادق، همراه با انضباط شخصی و در چارچوب راهنمایی‌های دینی انجام شود» (دهقان‌پور، ۱۳۹۳: ۶۹). «غفران» از ماده «غفر» به معنای پوشاندن است؛ در لغت به پوشاندن چیزی گفته می‌شود که انسان را از زشتی محفوظ می‌دارد. در اصطلاح قرآنی، غفران یعنی آنکه خداوند عیوب و گناهان بندگان نادم را می‌پوشاند، آنان را از عذاب و کیفر بازمی‌دارد و اثر گناه را محو می‌کند (راغب، ۱۴۰۴ق: ۶۰۹): «وَإِنْ تَعَفُّوا وَتَصَفَّحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (تغابن، ۱۴) و «وَعَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (مائده، ۱۰۱). علامه طباطبایی در المیزان ذیل آیه «وَأَعْفُ عَنَّا وَاعْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا» (بقره، ۲۵۶)، این سه تعبیر را نوعی سیر تدریجی از فرع به اصل دانسته است؛ به معنای انتقال از چیزی با فائده‌ی خصوصی به چیزی با فائده‌ی عمومی‌تر است؛ بر این اساس، عفو الهی به معنای رفع و نابود ساختن آثار بیرونی گناه، یعنی همان عقوبتی است که برای هر گناه مقرر شده است. مغفرت الهی به معنای پوشاندن و از میان بردن اثر گناه در نفس است؛ همچنین رحمت خداوند به معنای بخشش الهی است که جبران و پوشش گناه و اثراتش در نفس انسان است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ج ۲، ۶۸۷)؛ همچنین در آیه «فَأُولَئِكَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَعْفُو عَنْهُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَفُورًا» (نساء، ۹۹)، تقدیم صفت «عفو» بر «غفور» سه نکته را بیان می‌کند: نخست، این‌که «غفور» معنایی فراتر و غیر از «عفو» دارد؛ دوم، غفران ربوبی پس از عفو ربوبی تحقق می‌یابد؛ و سوم، غفران مرتبه‌ای برتر از عفو است که نشان‌دهنده عنایتی مضاعف و افزون‌تر از عنایت اولیه الهی است (شجاعی فرد، ۱۳۹۸: ۲۹۷). غفران نیز همان معانی عفو را دارد، اما به معنای آمرزیدن نیز به کار می‌رود؛ از این‌رو بار دینی غفران بیشتر از عفو است (آذرنوش، ۱۳۸۸: ۴۸۸؛ راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق: ۴۶۹)؛ چنان‌که خازن می‌نویسد: «درخواست عفو، تقاضای رفع عقاب است، در حالی که درخواست مغفرت به معنای پوشاندن آثار گناه و جلوگیری از ننگ و رسوایی است؛ پس از تحقق عفو و مغفرت، بنده در مرحله‌ای بالاتر رحمت الهی را طلب می‌کند

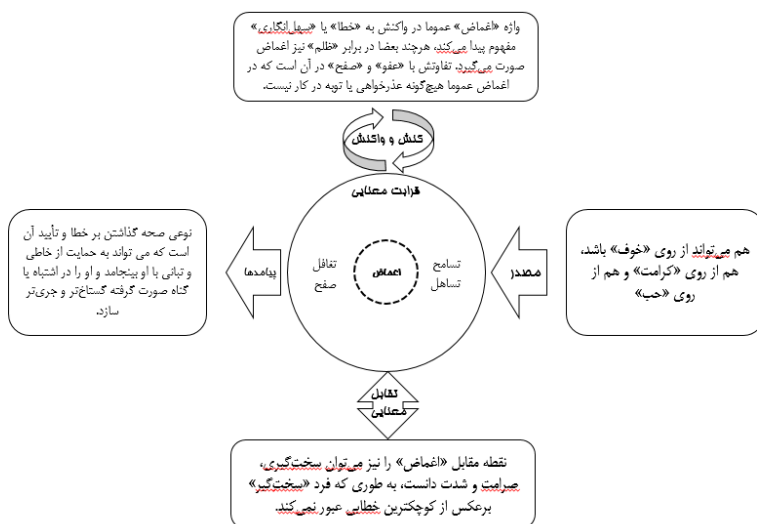
که همان احسان و عطای ثواب است و زمینه رستگاری او را فراهم می‌سازد» (خازن، ۱۳۹۹: ج ۱، ۳۱۵). لغت‌شناسان «حلم» را علاوه بر «بردباری» به معنای درنگ و تأمل، تأخیر در کیفرِ خطاکار، خویش‌نمایی در برابر هیجانِ غضب و حتی به عنوان شکلی از عقل تفسیر کرده‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹: ق). مفهوم متقابل آن را سبک‌سری، طیش (سبک‌مغزی) و سفه (بی‌خردی) دانسته‌اند (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۱۹۹-۲۰۰). آیات قرآنی نیز در چند موضع، صفت «حلم» را همراه با نام‌های الهی آورده‌اند: «عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (مانده، ۱۰۱) و «وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (آل عمران، ۱۵۵). در متون اخلاقی، «حلم» و «کظم‌غیظ» از جمله فضایل‌اند که از فضیلتِ شجاعت (به معنای فرمانداری قوه غضبیه به وسیله عقل) ناشی می‌شوند (راغب، ۱۳۷۳: ۳۴۳-۳۴۲). غزالی، حلم را نشانه حسن خلق و کمال عقل و تسلط آن بر نیروی غضب می‌داند (غزالی، بی‌تا: ج ۳، ۷۰). به نظر نراقی نیز حلم پس از علم شریف‌ترین کمال انسانی است؛ به گونه‌ای که علم بدون حلم سود کامل نمی‌بخشد (نراقی، ۱۳۹۳: ج ۱، ۳۳۲). اخلاقیون، حلم را به سکون و آرامش نفس در برابر هیجانِ غضب معنی کرده‌اند؛ به طوری که انسان به سرعت و سهولت غضبناک نشود (راغب، ۱۴۰۴: ق: ۳۴۲؛ نراقی، ۱۳۹۳: ۳۳۲). آیت‌الله جوادی‌آملی درباره تفاوت «عفو» و «حلم» چنین فرموده‌اند: «عفو با حلم و صبر تفاوت دارد؛ زیرا حلم بردباری در برابر ظلم است که گاه در مرحله خشم باطنی ظهور می‌یابد و انسان حلیم آتش زیر خاکستری است که بار سنگین دل را بر زمین می‌گذارد و خشمش را نشان نمی‌دهد؛ در حالی که صبر استقامت در برابر ناملایماتِ روزگار است، نه لزوماً در برابر ستم ظالمان باشد؛ اما در «عفو» مظلوم ارتباط بدی با ظالم ندارد؛ نه از ستم او سخن می‌گوید و نه از صبر و بردباری‌اش؛ زیرا عفوکننده باری از سمتِ ظالم بر دوشِ دل خود حمل نمی‌کند» (جوادی‌آملی، ۱۳۸۷: ج ۱، ۴۵۲). مفاهیم اخلاقی‌ای چون «اغماض» و «عفو» در قرآن، برخاسته از صفاتِ درونی و ملکاتِ نفسانیِ فاعلِ حکیم‌اند و نه صرفاً واکنش‌های بیرونی است. اغماض ممکن است از خوف، کرامت یا محبت ناشی شود، و عفو در پیوند با صفاتی چون احسان، غفران و حلم معنا می‌یابد. این صفات، ابعاد گوناگون منشأ عفو را روشن می‌سازند و نشان می‌دهند که عفو در قرآن رفتاری عقلانی و مبتنی بر فضایل اخلاقی است؛ از این رو، فهم عمیق این افعال نیازمند تحلیل شبکه معنایی و توجه به بنیان‌های روانی و اخلاقی آنها است.

۶. میدان‌های معناشناسی

پس از استخراج روابط مفهومی هر یک از واژگان حوزه معنایی، لازم است این روابط مفهومی به صورت میدانی ترسیم شود تا با ایجاد فضایی کلی، امکان بررسی جامع روابط مفهومی واژه فراهم آید؛ بر این اساس، با بررسی آیات و روابط مفهومی مربوط به واژگان «اغماض»، «عفو» و «صفح» می‌توان به میدان‌های معناشناسی در تصاویر زیر دست یافت:

۶-۱. میدان معناشناسی «اغماض»

مفهوم «اغماض» در سطوح معنایی عمیق‌تری نسبت به «عفو» عمل می‌کند و اغلب نوعی تساهل، گذشت آگاهانه و چشم‌پوشی غیررسمی از خطا یا نقص تلقی می‌شود؛ «اغماض» ممکن است ناشی از خوف، کرامت یا محبت باشد و در بسیاری موارد با مفاهیمی چون «تسامح»، «تغافل» و «تحمل» هم‌مرز است؛ برخلاف «عفو» که به‌طور مستقیم با حذف عقوبت در برابر جرم مرتبط است، «اغماض» می‌تواند حتی بدون اعتراف رسمی به تقصیر و در سکوت یا نادیده‌گیری رخ دهد. از منظر کنشی، «اغماض» اغلب در بافتی منفعل‌تر و شخصی‌تر تحقق می‌یابد و ممکن است حامل تأییدی ضمنی بر خطا یا تسهیل‌گر تداوم آن باشد. نقطه مقابل آن، صراحت، سخت‌گیری و بی‌گذشتی است که فرد را از نادیده‌گرفتن خطا باز می‌دارد.

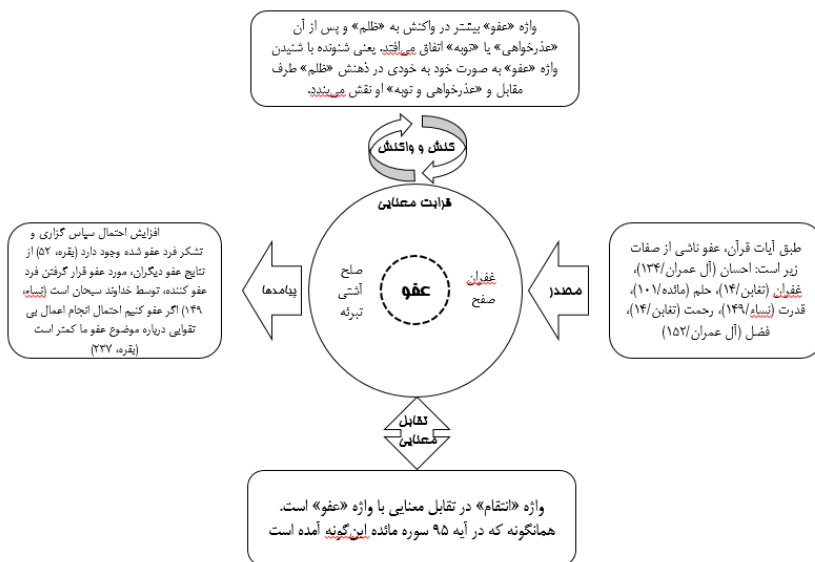
تصویر شماره ۱. میدان معناشناسی اغماض

همان‌گونه که در تصویر ۱ ترسیم شده است، «اغماض» دارای روابط معنایی، تقابلی، کنش و واکنشی، مصدري و پیامدهایی است که در مجموع، میدان معناشناسی این واژه را شکل می‌دهد. با این حال، برای دست‌یابی به شبکه کامل معنایی، لازم است میدان‌های معناشناسی دیگر واژگان مرتبط نیز بررسی شوند.

۶-۲. میدان معناشناسی «عفو»

تحلیل معناشناختی واژه «عفو» نشان می‌دهد که این مفهوم فعلی معنادار و هدفمند است که عمدتاً در واکنش به ظلم یا جرم تحقق می‌یابد. بر اساس آیات قرآن، «عفو» از صفاتی چون احسان، حلم، قدرت و

غفران سرچشمه می‌گیرد و ریشه‌ای درونی در فاعل حکیم دارد؛ این واژه در تقابل با «انتقام» قرار می‌گیرد و به معنای حذف عملی عقوبت، علی‌رغم استحقاق آن، تعریف می‌شود. «عفو» معمولاً در بستر کنش و واکنش نسبت به تقصیر شکل می‌گیرد و پیامدهایی چون امکان اصلاح، کاهش تعارض و حتی بهره‌برداری سیاسی را در پی دارد؛ بنابراین، «عفو» مفهومی اخلاقی-اجتماعی و چندلایه است که در شبکه‌ای از مفاهیم متضاد و مکمل، معنای دقیق خود را می‌یابد.

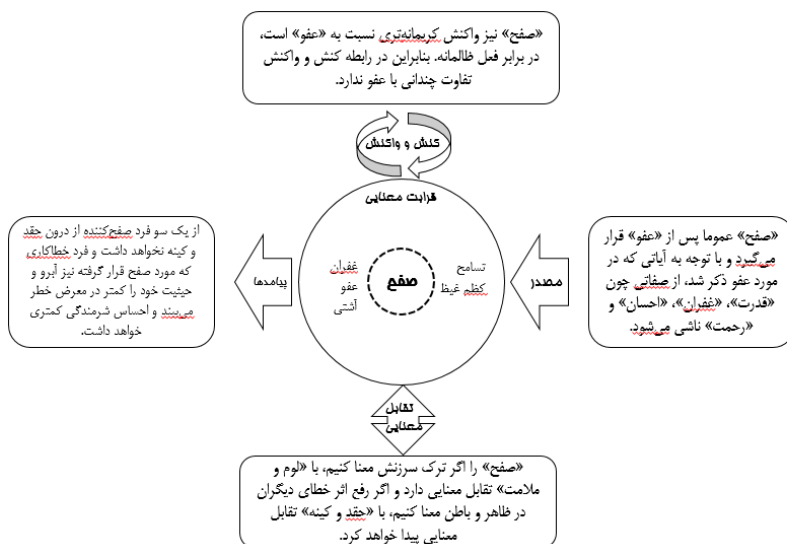
تصویر شماره ۲. میدان معناشناسی عفو

این نمودار، میدان معناشناسی عفو را آشکار می‌سازد و زمینه را برای تحلیل نهایی و مقایسه این مفهوم با سایر واژگان این حوزه معنایی فراهم می‌کند.

۶-۳. میدان معناشناسی «صفح»

مفهوم «صفح» در دو سطح معنایی قابل بررسی است: نخست به معنای «ترک سرزنش» که در برابر مفاهیمی چون «لوم و ملامت» قرار می‌گیرد؛ و دوم به معنای «رفع اثر خطا در ظاهر و باطن» که در تضاد با «جنت و کینه» معنا می‌یابد. «صفح» نه تنها موجب زدودن کینه از درون فرد صفح‌کننده می‌شود، بلکه خطاکار را نیز از احساس شرمندگی و خطر از دست دادن آبرو حفظ می‌کند. این کنش گذشت‌آمیز، در مقایسه با «عفو»، ماهیتی غیررسمی‌تر و نامشروط‌تر دارد و حتی می‌تواند بدون نیاز به اعتراف صریح به خطا تحقق یابد. از منظر کنشی، «صفح» بیشتر در بافتی شخصی و منفعلانه ظهور می‌کند و گاه می‌تواند حامل نوعی تأیید ضمنی خطا یا زمینه‌ساز تداوم آن باشد. در مقابل، مفاهیمی چون سخت‌گیری،

صراحت و بی‌گذشتی، به عنوان نقطه‌های متقابل «صفح»، مانع از نادیده‌انگاری خطا می‌شوند.

تصویر شماره ۳. میدان معناشناسی صفح

پس از بررسی این سه میدان معنایی، اکنون می‌توان به مقایسه تطبیقی دقیق‌تر و استخراج شبکه کلی ارتباطات میان واژگان «اغماض»، «عفو» و «صفح» پرداخت.

نتیجه

با بررسی پیوستگی‌های میدان‌های معنایی، شبکه‌ای گسترده از ارتباطات چندجانبه میان واژگان نمایان می‌شود. دستیابی به این شبکه معنایی در مطالعه ساختار مفهومی واژگان یک حوزه و تحلیل حدود نسبی معنای عناصر آن بسیار راه‌گشاست؛ به بیان دیگر، هر واژه یا اصطلاح در این شبکه، معنای ویژه‌ای می‌یابد که صرفاً با مراجعه به فرهنگ‌های لغت نمی‌توان بدان دست یافت؛ بر این اساس، سه واژه «اغماض»، «عفو» و «صفح» در شبکه معنایشان بر پایه مدل ایزوتسو از مکتب بن مورد تحلیل قرار گرفتند. روابط پنج‌گانه - قرابت معنایی، تقابل معنایی، کنش و واکنش، منشأ و مصدر و آثار و نتایج - برای هر یک از این واژگان بررسی شد و در نهایت میدان‌های معناشناسی آن‌ها ترسیم شد. بر مبنای این میدان‌ها، به نظر می‌رسد «اغماض»، «عفو» و «صفح» در یک حوزه معنایی مشترک جای دارند و قرابت معنایی قابل‌توجهی با یکدیگر دارند. با این همه، تفاوت‌های جزئی میان آنها وجود دارد که هرچند گاه محل مناقشه است، اما به‌طور کلی مورد پذیرش قرار می‌گیرد.

با توجه به آنچه ذکر شد، جدول زیر به صورت تطبیقی این واژگان را بررسی کرده است:

جدول شماره ۱. تطبیق ویژگی‌های سه واژه عفو، صفح و اغماض

ویژگی	عفو	صفح	اغماض
رابطه با خطا	گذشت از مجازات	گذشت از مجازات و سرزنش	ندیدن خطا اصلاً
پیش‌نیاز	توبه یا عذرخواهی	توبه یا عذرخواهی	بدون نیاز به عذرخواهی
کاربرد غالب	در خطاهای بزرگ	در هر خطایی	در خطاهای کوچک و سهل‌انگاری
تقابل معنایی	انتقام	لوم، ملامت، حقد	سخت‌گیری، شدت
منشأ عمل	احسان، غفران، حلم	احسان، کرامت	خوف، کرامت، حب
جایگاه در قرآن	آیات متعدد	همراه با عفو	فقط یک آیه (بقره/۲۶۷)
قربت معنایی با	غفران، مغفرت	تسامح	تساهل، تغافل

در شبکه معنایی بررسی شده، مهم‌ترین تمایز «اغماض» با دو واژه «عفو» و «صفح» در رابطه کنشی و واکنشی آن آشکار می‌شود. به این معنا که «عفو» و «صفح» غالباً در واکنش به «توبه» یا «عذرخواهی» تحقق می‌یابند، در حالی که «اغماض» الزاماً مشروط به پشیمانی و اعتراف به خطا نیست؛ از این منظر، اغماض قربت معنایی بیشتری با مفاهیمی چون «تساهل» و «تغافل» دارد؛ به گونه‌ای که شخص اغماض‌کننده از قصور، خطا، گناه یا حتی ظلم طرف مقابل چشم‌پوشی می‌کند؛ در مقابل، «عفو» و «صفح» نیز هم‌معنا نیستند و تفاوت عمده آنها در آثار و پیامدهایشان نهفته است. «عفو» معمولاً در برابر خطا یا ظلم بزرگ تحقق می‌یابد و عفوکننده از «مجازات» خطاکار در می‌گذرد؛ اما «صفح» می‌تواند در برابر هر نوع خطا رخ دهد و بیش از آنکه به حذف مجازات محدود شود، ناظر به بازسازی روابط ایمانی و برادرانه است.

ملاحظات اخلاقی

این تحقیق به صورت یک پژوهش مستقل صورت گرفته، و برای انجام آن، از حمایت مالی موسسه خاصی استفاده نشده است. هم‌چنین، نویسندگان تعارض منافی نداشته‌اند.

منابع

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۸). فرهنگ معاصر عربی-فارسی. تهران: نشر نی.
- آل سعدی، عبدالرحمن بن ناصر (۱۴۰۸ق). تفسیر الکریم الرحمن. بیروت: مکتبة النهضة العربية.
- آلوسی، شهاب‌الدین محمود (۱۳۳۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- أبو المسعود، محمد العمادی (بی‌تا). إرشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- انتشاری، زهره (۱۳۹۵). نگرشی نو بر فضائل اخلاقی (عفو، صفح و غفران) از منظر قرآن و روایات. نشریه قرآنی کوثر، ۵۷: ۱۶۰-۱۴۱. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1318204>
- ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۶۳). مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن. ترجمه سیدحسین نصر و عبدالکریم سروش. تهران: خوارزمی.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۲). ترجمه‌شناسی قرآن کریم. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). تفسیر تسنیم. قم: اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۴ق). الصحاح. بیروت: دار العلم للمالین.
- حسینی، سیدحامد؛ مشک مسجلی، راضیه (۱۴۰۰). آثار تربیتی عفو از دیدگاه قرآن کریم. پژوهش‌نامه اخلاق، ۱۲(۱): ۴۵-۶۸. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1343406>
- خازن، علی بن محمد بن ابراهیم (۱۳۹۹ق). تفسیر الخازن المسمى لباب التأويل فی معانی التنزیل. بیروت: دار الفکر.
- خطیب، محمد عبدالکریم (۱۴۲۴ق). التفسیر القرآنی للقرآن. جلد ۱ و ۲. بیروت: دارالفکر العربی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۸۰). لغت‌نامه. جلد ۲۰-۱. تهران: دانشگاه تهران.
- دهقان‌پور، علیرضا؛ بخشی، ژیلا (۱۳۹۳). معناشناسی احسان در قرآن. پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۵(۱۷): ۸۳-۶۱.
- ذهبی، محمدحسین (۱۴۳۰ق). التفسیر والمفسرون. بیروت: احیاء التراث العربی.
- رازی، فخرالدین (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۰۴ق). مفردات الفاظ قرآن. تهران: مرتضوی.
- زبیدی، محمد بن محمد مرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دار الفکر.
- زنجانی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۴ق). التفسیر الموضوعی لآیات العظمة القرآنیة. قم: دار العلم.
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۰۴ق). الدر المنثور فی تفسیر بالمأثور. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- شجاعی فرد، رقیه (۱۳۹۸). تحلیلی بر آثار تربیتی عفو و صفح در سیره علوی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشرنشده، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان.
- شریف الرضی، محمد بن حسین (بی‌تا). نهج البلاغه. تهران: تابان.
- شویرخ، فهد بن عبدالعزیز (۱۴۴۰ق). عفو أهل العلم عن ظلمهم وآذاهم. شبکه الألوکه. <https://alukah.net>
- صاحب بن عباد، اسماعیل (۱۴۱۴ق). المحيط فی اللغة. بیروت: عالم الکتب.
- صالحی، زینب (۱۳۹۴). بخشایش و پدیدارهای مشابه؛ تعریف بخشایش بر اساس وجه سلبی و ایجابی. پژوهش‌نامه

<https://www.sid.ir/paper/217335>

اخلاق، ۸ (۲۹)، ۲۱-۴۲.

صفا، وحید (۱۴۰۱). گونه‌شناسی صورت‌بندی‌های مفهوم «بخشایش» در قرآن کریم و ترجمه‌های فرهنگی آن. نشریه مطالعات قرآن و حدیث، ۳۰: ۳۱۳-۲۷۹. <https://doi.org/10.30497/qhs.2021.14926.2925>

صفوی، کوروش (۱۳۷۹). مبانی معناشناسی. تهران: سروش.

طباطبایی، محمد حسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: جامعه مدرسین.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۴ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.

طبری، ابو جعفر محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفه.

عسکری، حسن بن عبدالله (۱۴۰۰ق). الفروق فی اللغة. بیروت: دار الآفاق الجدیده.

غزالی، محمد بن محمد (بی تا). احیاء علوم الدین. بیروت: دارالندوة الجدیده.

غفارزاده، علی (۱۳۹۳). بررسی تفسیری آیات عفو و صفح از اهل کتاب. نشریه مطالعات تفسیری، ۱۷: ۳۰-۷.

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22287256.1393.5.17.3.7>

فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). کتاب العین. قم: نشر هجرت.

فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵ق). القاموس المحيط. بیروت: دار الکتب العلمیه.

کاظمی تبار، محمدعلی؛ رفسنجانی مقدم، فاطمه؛ مرادیان باغ سیاه، فهیمه (۱۴۰۰). معناشناسی ماده «صفح» بر پایه روابط هم‌نشینی و جانشینی در قرآن. کنفرانس بین‌المللی مطالعات جهانی در علوم انسانی، مدیریت و کار

<https://civilica.com/doc/1448812>

آفرینی، تهران.

لسانی فشارکی، حسین؛ حاجی علی زهرایی، سمیه (۱۳۹۶). جایگاه عفو و صفح در نظام اخلاقی اسلام. پژوهش‌نامه

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1343406>

اخلاق، ۹ (۱): ۵۰-۳۱.

لطفی، سید مهدی (۱۳۹۳). بررسی و نقد معناشناسی قرآنی ایزوتسو. دوفصلنامه پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن،

https://nrqs.ui.ac.ir/article_17176.html

(۲۳): ۵۲-۳۹.

مجددی برکتی، محمد عمیم الاحسان (۱۴۳۰ق). التعریفات الفقهیه. بیروت: دارالکتب العلمیه.

مدیر اسلامی، علی (۱۴۰۰). گذشت بزرگوارانه؛ تحلیل چپستی «صفح» در قرآن، با تأکید بر دیدگاه علامه جوادی

<https://doi.org/10.22034/ethics.2021.134654>

آملی. اخلاق و حیانی، ۱۱ (۱۳۸۸): ۳۷-۵.

مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت: دار الکتب العلمیه.

مطرزی، ناصر بن عبدالسید (۱۳۹۹ق). المغرب فی ترتیب المعرب. حلب: مکتبه اسامه بن زید.

مطهری، مرتضی (۱۳۹۸). آشنائی با قرآن. تهران: صدرا.

مناوی، محمد عبدالرؤف (۱۴۱۰ق). التوقیف علی مهمات التعاریف. بیروت: دار الفکر المعاصره.

میرحسینی، سیدمحمد، و قاسمی حامد، مرتضی (۱۳۹۴). معرفی و نقد روش ایزوتسو در کتاب مفاهیم اخلاقی-دینی

در قرآن مجید. پژوهشنامه معارف قرآنی، ۵ (۱۹): ۶۸-۴۵.

https://rjqk.atu.ac.ir/article_1976.html

نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۳۹۳). معراج السعاده. تهران: برگ.

هرندی، محمد جعفری؛ طاهری آکرودی، محمد حسین؛ قاسمی فیروزآبادی، مهدی (۱۳۹۱). مبانی عفو الهی از نگاه

عقل و نقل. کلام اسلامی، ۲۱ (۸۴): ۶۸-۴۵.

https://www.kalamislami.ir/article_61783.html

- Govier, T. (2002). *Forgiveness and Revenge*. London & New York: Routledge.
- Griswold, C. L. (2007). *Forgiveness: A philosophical Exploration*. Cambridge University Press.
- Haber, J. G. G. (1991). *Forgiveness*. USA: Rowman & Littlefield Publishers.
- Haley, J. O. (1998). Apology and Pardon: Learning from Japan. *American Behavioral Scientist*, 41(6), 842–867. <https://doi.org/10.1177/0002764298041006006>
- Hughes, P. M. (2010). *Forgiveness*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/forgiveness/>